

הצעת חוק האזרחות והערבים בישראל

עדכן הערבים בישראל | עורכים: פרופ' עוזי רבי ואריק רודניצקי | 25.10.2010

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי مشروع كونراد اديناوار للتعاون اليهودي – العربي

תוכן העניינים

- א. דבר העורכים 2
- ב. מאמר המערכת 3
- ג. מן העיתונות והתקשורת 5
- עמדות של חברי כנסת ערבים 5
- עמדות ארגונים חוץ פרלמנטריים בחברה הערבית 7
- דעות מומחים 8
- התנגדות שרים וחברי כנסת יהודים להצעת חוק האזרחות 9
- התומכים בהצעת חוק האזרחות ונימוקיהם 11
- ד. נתוני רקע: גלגוליו של חוק האזרחות והצעות נוספות 12

א. דבר העורכים

אנו שמחים לפרסם גיליון נוסף בסדרת "עדכן הערבים בישראל", העוסק הפעם בתגובות לאישורה של ממשלת ישראל את הצעת התיקון ל"חוק האזרחות".

בישיבתה מיום 10 באוקטובר 2010, ברוב של 22 תומכים מול 8 מתנגדים, אישרה הממשלה את הצעתו של שר המשפטים, יעקב נאמן, לתיקון חוק האזרחות והעבירה אותו לאישור הכנסת. התיקון קבע כי חובת הצהרת אמונים למדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית תחול מעתה רק על מי שאינו יהודי ומבקש לקבל אזרחות ישראלית.

בעקבות אישור הצעת החוק בממשלה סערה המערכת הפוליטית. המהלך זכה לגינויים בעיקר מצד חברי הכנסת הערבים ונציגי מפלגות השמאל והמרכז, אולם גם מצד שרים בכירים בממשלה ויושב ראש הכנסת. הללו טענו כי מדובר בהצעה לא-דמוקרטית וגזענית המכוונת כלפי האזרחים הערבים, ומנסה לכפות עליהם בכוח החוק את ההכרה באופייה הציוני של המדינה. מנגד, התומכים בחוק גוננו עליו בטענה כי ישראל היא מדינת הלאום היהודי וכי אין בחוק זה משום פגיעה בזכויות אדם או בערך השוויון.

התגובות בציבור הערבי, הן בתוך הכנסת והן בזירה החוץ-פרלמנטרית, היו חריפות במיוחד. היו שתיארו את החוק ככזה המחייב את הפלסטינים, קורבנות המדינה היהודית והציונות, להצהיר על נאמנות כלפי מדינה שהיא המקור לאסונם, הנפבה. כביטוי לתחושת הזעם בציבור הערבי כלפי הצעת החוק, הכריזה ועדת המעקב העליונה כי עצרת הזיכרון ליום השנה ה-54 לטבח כפר קאסם, שנקבעה להתקיים ביום 29 באוקטובר, תהפוך לפעילות מחאה מאורגנת שכותרתה: "התנגדות למדיניות הגזענית ולהסלמה החמורה מצד הממשל הישראלי כלפי הציבור הערבי, והתנגדות ליהדותה של המדינה, לחוק האזרחות והנאמנות, ולטרנספר".

הגיליון שלפנינו כולל שלושה חלקים: **בחלקו הראשון** מופיע מאמר עמדה פרי עטו של פרופ' עודד חקלאי, המבקש לבחון את ייחודיותו של חוק האזרחות הישראלי מתוך השוואתו להצהרת נאמנות כתנאי לקבלת אזרחות במדינות אחרות בעולם. **חלקו השני** של העדכן מביא תגובות להצעת החוק שהתפרסמו בכלי התקשורת. מקום נרחב ניתן לתגובות של חברי כנסת ממפלגות ערביות ולעמדותיהם של ארגונים חוץ-פרלמנטריים הפעילים בחברה הערבית, אשר בדרך כלל אינם זוכים לחשיפה מרובה בקרב קוראים בשפה העברית. לצד זאת, מוצגים עמדותיהם של שרים וחברי כנסת יהודים, וכן דעות מומחים החוקרים את מעמד המיעוט הערבי בישראל. **בחלקו השלישי** והאחרון של גיליון זה מובאים נתוני רקע הנוגעים לחוק האזרחות ולהצעות חוק נוספות ברוח דומה.

אנו פונים לציבור קוראינו הרחב: אם ידוע לכם על אתרים רלוונטיים לנושא שבהם ניתן להפיץ את העדכן, נשמח מאד אם תפנו אלינו:

- אתר האינטרנט של מרכז משה דיין: www.dayan.org
- תכנית אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי: אריק רודניצקי (מנהל פרויקטים)
טלפון 03-6409991
פקס 03-6406046
דוא"ל arabpol@post.tau.ac.il
- פרופ' עוזי רבי (מנהל התכנית)

© כל הזכויות על פרסום העדכן שמורות לתכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, אוניברסיטת תל-אביב, 2010. ניתן לצלם, להעתיק ולצטט מפרסום זה תוך ציון מפורט של שם המקור ועורכיו, ומקום ההוצאה לאור. אין לשכפל את הפרסום ללא רשות בכתב מהעורכים.

מאמרי העמדה משקפים את דעת כותביהם בלבד.

תודתנו לעובדי התכנית, גב' אפרת לכטר, תלמידת החוג למדע המדינה והחוג לתקשורת, ולמר נדאל ח'מאסי, תלמיד החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה והחוג לסטטיסטיקה וחקר ביצועים, מאוניברסיטת תל אביב, שסייעו באיסוף החומר ובתרגומו לעברית.

העורכים

ב. מאמר המערכת

הצהרת הנאמנות החדשה לפי חוק האזרחות: מבט השוואתי

עודד חקלאי*

אישורה של ממשלת ישראל לתיקון חוק האזרחות עורר תשומת לב רבה בימים האחרונים. פוליטיקאים, פרשנים ומשקיפים הציגו בלהט את עמדותיהם השונות על התיקון המוצע, ואם הוא יאושר ויקבל תוקף חוקי, כל מי שאינו יהודי אשר יבקש להיעשות לאזרח ישראל, יחויב להצהיר אמונים ל"מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית". תומכי ההצעה טוענים כי ההצהרה המתוקנת נחוצה כדי להתמודד עם השוללים את זכותה של מדינת ישראל להתקיים כמדינת הלאום היהודי. המתנגדים לתיקון טוענים כי אין לו כל הצדקה, שהוא יגביר את הקיטוב, וכי הוא גורם להפליה חמורה של המיעוט הערבי בישראל. היו שגינו את ההצעה באמרם כי היא גזענית.

שאלה חשובה הנשאלת לעניין זה היא, כיצד עומדת הצהרת הנאמנות המוצעת בישראל בהשוואה להצהרות נאמנות במדינות אחרות, בפרט – אך לא רק – במדינות שיש בהן שסע עמוק בין קבוצות אתניות שונות וקבוצה לאומית אחת היא השולטת.

ההצהרה או השבועה שנדרשים מתאזרחים חדשים להצהיר ברוב המקומות היא הצהרת נאמנות לאחד מאלה לפחות: (1) הגוף הריבוני; (2) עקרונות היסוד של המדינה וחוקתה, וכן (3) חוקי המדינה. לדוגמה, המבקש לקבל אזרחות בבריטניה ובקנדה, נדרש להצהיר שבהיותו אזרח הוא "יהיה נאמן נאמנות מוחלטת להוד מלכותה המלכה אליזבת השנייה [מלכת קנדה], ליורשיה ולבאים אחריה". מי שנעשה אזרח בריטניה נדרש להתחייב אף "להיות נאמן לממלכה המאוחדת ולכבד את זכויותיה ואת חירויותיה", וכן "לדבוק בערכיה הדמוקרטיים" ואף "למלא את חובותיו כאזרח בריטי". הצהרת הנאמנות שנכנסה לתוקף באוסטרליה בשנת 1994 מחייבת מתאזרחים חדשים להצהיר בזה הלשון: "אלוהים עדי כי מעתה ואילך נתונה נאמנותי לאוסטרליה ולעמה, כי אני שותף לאמונותיהם הדמוקרטיות, מכבד את זכויותיהם ואת חירויותיהם, וכי אציית לחוקיה ואכבדם".¹ הצהרות נאמנות אחרות, כמו זו הנהוגה בארצות-הברית, דורשות מן המתאזרח התחייבויות נוספות, לרבות נכונות לשרת בצבא כאשר ייקרא לכך על פי החוק.

אם נראה הצהרות אזרחות אלה כעדות ליעדיה המקובלים של 'הצהרת נאמנות', נוכל לומר שהתיקון המוצע בחוק הישראלי נועד לאשר כי "יהודית ודמוקרטית" הם עקרונות היסוד של המדינה, ואולי גם שהיהודים הם הקבוצה הלאומית הריבונית במדינה.

מבחינה זו לפחות, הצהרת הנאמנות המוצעת בישראל שונה במידה רבה מאלה המקובלות בבריטניה, בקנדה ובאוסטרליה. במדינות אלה אמורה להיות חפיפה מלאה בין אזרחות ולאומיות. עם קבלת האזרחות נעשה המתאזרח החדש לאחד מבני האומה. המדינה ניטרלית לכאורה מבחינה אתנית ונמנעת מהפליה על בסיס אתני או לאומי (השאלה אם ניטרליות כזו יכולה להתקיים מלכתחילה היא שאלה השנויה במחלוקת זה זמן רב²). בניגוד למדינות אלה, ישראל נוסדה באופן רשמי כביטוי לזהות האתנית-הלאומית של העם היהודי ולא של כל אזרחיה. בשל השילוב של הליכים דמוקרטיים ושל יחסי היררכיה ממוסדים, היו שכינו את ישראל "דמוקרטיה אתנית".³ דמוקרטיה אתנית היא הסדר החוקתי המקובל במרבית המדינות הקומוניסטיות לשעבר במרכז אירופה ובמזרח.

כבמדינות הדמוקרטיות הליברליות במערב, הצהרות האמונים במרבית המדינות הדמוקרטיות האתניות נוטות להימנע מאזכור מפורש של עליונותה של הקבוצה הדומיננטית. חריג אחד להכללה זו הוא רומניה, שבה הרומנים הם רוב ושיעורם מכלל האוכלוסייה הוא כ-89.5 אחוזים; שיעורם של בני המיעוט ההונגרי הוא כ-6.6 אחוזים ושיעורם של הצוענים מכלל האוכלוסייה הוא

* עודד חקלאי הוא פרופסור חבר ב-Queen's University, Ontario, Canada, ועמית אורח במרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה. מאמר זה הוא תרגום של מאמר שנכתב במקור בשפה האנגלית, ורואה אור בנוסח באנגלית של עדכן זה.

¹ השימוש בביטוי "אלוהים עדי" נתון לרצון המצהיר. גם בהצהרת הנאמנות הנהוגה בבריטניה רשאי המצהיר – אם ירצה בכך – לנקוט את הביטוי "אלוהים הכל-יכול".

² Bernard Yack, "The Myth of the Civic Nation", in Ronald Beiner (ed.), *Theorizing Nationalism* (New York: State University of New York Press, 1999), pp. 103-118.

³ Sammy Smooha, "The Model of Ethnic Democracy: Israel as a Jewish and Democratic State", *Nations and Nationalism*, 8/4 (2002), pp. 475-503.

2.5 אחוזים. נוסח ההצהרה ברומניה הוא: "אני נשבע אמונים למדינה הרומנית ולעם הרומני, אני נשבע להגן על הזכויות ועל האינטרסים הלאומיים, לכבד את החוקה ולכבד את חוקי רומניה".

ברוב המדינות האחרות הנשלטות באופן רשמי על ידי רוב דומיננטי, הנאמנות לסדר של ההיררכיה האתנית נדרשת במרומז בלבד. באסטוניה (שבה מיעוט של 25.5 אחוזים של דוברי רוסית) ובסלובקיה (שבה מיעוט הונגרי של 9.7 אחוזים) מבקשי האזרחות נדרשים להצהיר אמונים לחוקה ולסדר החוקתי. הבעלות במדינה מוסדרת בארצות אלה בחוקה עצמה. משום כך, באמצעות העמדת הדרישה להצהיר אמונים לחוקה, מדינות אלה דורשות במרומז ממצהיר האמונים להסכים לכך שהמדינה שייכת לקבוצה האתנית-הלאומית הדומיננטית.

במקרים אחדים נשמרת דו-משמעות. באירלנד, למשל, ההצהרה דורשת "שבועת אמונים לאומה ונאמנות למדינה". לא ברור מהי "האומה", מאחר שלפי CIA World Factbook (ספר המידע העולמי בהוצאת סוכנות הביון המרכזית של ארצות-הברית), רק 87.4 אחוזים מאוכלוסיית אירלנד הם איריים אתניים, והקשר בין מוצא אתני, לאומיות ואזרחות מעורפל).

אין ספק שאפילו במדינות המתיימרות לחפיפה מלאה בין אזרחות ללאומיות, נושא הצהרת הנאמנות עשוי להתברר כנושא טעון ביותר כאשר מדובר במיעוטים. בשנת 2008 הציע גורדון בראון, ראש ממשלת בריטניה דאז, לכלול שבועת אמונים למלכת בריטניה בטקסי הסיום של ילדי בתי הספר במדינה והצעתו זו עוררה התנגדות עזה מצד סקוטים, וולשים ותושבי צפון אירלנד, שראו בה סממן לדומיננטיות של האנגלים. שבועה זו אינה שונה מהותית מהצהרת הנאמנות הנדרשת מאזרחים חדשים המצטרפים לממלכה המאוחדת.

עם זאת, יש היבט אחד שבו ההצעה שאישרה ממשלת ישראל שונה בבירור מהצהרות נאמנות אחרות המקנות מעמד מיוחס לקבוצה הדומיננטית מבחינה אתנית ולאומית. ברומניה, בבריטניה ובמדינות האחרות שהוזכרו כאן, נדרשים כל המתאזרחים להצהיר אמונים או להישבע אמונים. בישראל, לעומת זאת, הנוסח שאושר תחילה היה אמור לחול רק על מי שאינם יהודים. ספק אם התערבותו המאוחרת של ראש הממשלה נתניהו לבטל הבחנה בוטה זו בין יהודים למי שאינם יהודים, תקל את התחושה הרווחת בקרב האליטה הערבית בישראל, שהטלת ספק בנאמנותם של בני המיעוט הערבי למדינה היא העומדת למעשה בבסיס ההצעה.

ג. מן העיתונות והתקשורת

עמדות של חברי כנסת ערבים

- **ג'מאל זחאלקה: החוק גזעני, מנוגד לדמוקרטיה, ופוגע בערבים בשל היותם ערבים**
ח"כ ג'מאל זחאלקה, יו"ר בל"ד: "מדובר בחוק גזעני המנוגד לדמוקרטיה. אין שום מדינה בעולם המתנה מתן אזרחות בהצהרת נאמנות לאידיאולוגיה שלה. בכך, הגזענות הישראלית הגיעה לדרגה חסרת תקדים בעולם. זהו חוק גזעני משום שהוא מכוון כלפי הערבים בשל היותם ערבים. 'מדינה יהודית' היא שם נרדף ל'ציונות', והחוק החדש מחייב את הפלסטינים, קורבנות הציונות, להצהיר על נאמנות כלפיה. מדובר בניסיון חדש להציב מכשולים חדשים בפני איחוד משפחות פלסטיניות משני צדי הקו הירוק. אלפי משפחות התפרקו כתוצאה מהחוקים הגזעניים של ישראל, שמפרידים בין בעל לאשתו ובין בנים ובנות להוריהם." (כל אל-ערב, 15.10.2010)

- **טלב א-צאנע: תיקון החוק הוא הכנה לקראת גירושם של האזרחים הערבים מהמדינה**
ח"כ טלב א-צאנע, רע"מ-תע"ל: "מדובר בדה-לגיטימציה של האזרחים הערבים הפלסטינים, ובהוצאתם אל מחוץ לגבולות האזרחות, כהכנה לקראת הוצאתם אל מחוץ לגבולות המדינה, כדבריו של ליברמן בנאומו באו"ם. [...] חוק זה מציב את ישראל בשורה אחת עם המדינות הפשיסטיות. השאלה אינה אם האזרחים נאמנים למדינה, אלא האם המדינה נאמנה לאזרחים. הניסיון לכפות 'מדינה יהודית' בכוח החוק מצביע על כישלונה של התנועה הציונית." (כל אל-ערב, 15.10.10)

- **מסעוד גנאים: תיקון החוק הוא ראשיתו של מהלך לביטול אזרחותנו**
ח"כ מסעוד גנאים, רע"מ-תע"ל: "תיקון החוק הוא הכרזה רשמית על כך ששערי המדינה נסגרו בפני כל ערבי ופלסטיני שלא מקבל את הפרויקט הציוני ואת המדינה היהודית. המדינה היהודית מייצגת אידיאולוגיה וחזון ציוניים שאינם מקובלים עלינו כערבים ופלסטינים. לכן, התיקונים [בחוק] אינם אלא פתיחה במהלך לביטול אזרחותנו. זוהי הוכחה עד כמה פשטה הגזענות בזירה הפוליטית בישראל, ועד כמה מוכן נתניהו להיאחז בבני בריתו הגזעניים." (כל אל-ערב, 15.10.2010)

- **ראלב מג'אדלה: נתניהו קנה את שתיקת ליברמן בעניין הקפאת הבנייה בהתנחלויות**
ח"כ ראלב מג'אדלה, מפלגת העבודה: "אין ספק, כי תמיכתו של נתניהו בחוק האזרחות נעשתה במסגרת עסקה עם השר ליברמן. [...] נתניהו קנה את שתיקתו של ליברמן על החלטה צפויה בעניין הקפאת ההתנחלויות, בהתאם להצעה האמריקאית האחרונה, וזאת באמצעות תמיכתו בחוק." (כל אל-ערב, 15.10.2010)

- **ג'מאל זחאלקה: 'המדינה היהודית' היא שורש הבעיה והמקור לנכבה של העם הפלסטיני**
ח"כ ג'מאל זחאלקה, יו"ר בל"ד: "החוק החדש הוא חצוף, משום שהוא מבקש מן הקורבן להצהיר על נאמנותו כלפי התליין. 'המדינה היהודית' היא שורש הבעיה והמקור לאסון (נכבה) של העם הפלסטיני, והיא עוד מבקשת מהפלסטיני להצהיר על נאמנותו כלפיה." (www.assafir.com) – אתר היומון א-ספיר, 11.10.2010

- **טלב א-צאנע: ישראל הופכת ליורשת של דרום אפריקה בתקופת האפרטהייד**
ח"כ טלב א-צאנע, רע"מ-תע"ל: "הצעת החוק מהווה מכה אנושה לדמוקרטיה והיא תביא להוצאת 20 אחוזים מאזרחי המדינה הערבים מחוץ לגבולות האזרחות. [...] התיקון לחוק יציב

את ישראל כמורשת של דרום אפריקה בתקופת האפרטהייד. [...] אזרחי המדינה [הערבים] מחויבים לחוקיה אבל המדינה לא נאמנה לאזרחיה הערבים". (הארץ, 10.10.2010)

• **אחמד טיבי: תיקון החוק הוא חלק מפרויקט שמטרתו להשיג מדינה נקייה מערבים**

ח"כ אחמד טיבי, יו"ר תע"ל: "כאשר הציבור הערבי בארץ מדגיש את הזהות הפלסטינית שלו, הוא מדגיש בד בבד את זכותו לאזרחות שוויונית, במיוחד נוכח הגזענות הגואה שמנהיגה ממשלת נתניהו בראשותו של ליברמן. [...] תיקון החוק הוא חלק מפרויקט מטעם מפלגת ישראל ביתנו, בראשותו של המהגר אביגדור ליברמן, תחת כותרת של חילופי אוכלוסייה. תכליתו של הפרויקט היא להשיג מדינה יהודית טהורה, נקייה מערבים, למרות שהם תושביה המקוריים [של הארץ]. החלטה זו לא הייתה יכולה לעבור אלמלא התקיימה קשירת קשר מצד אהוד ברק, מנהיג מפלגת העבודה, עם נתניהו וליברמן. [...] שוב מוכיחה ישראל כי היא מדינה יהודית ולא דמוקרטית. לא נהיה נאמנים אלא רק לעצמנו." (www.alarab.net) – אתר השבועון כל אל-ערב, 10.10.2010

• **ג'מאל זחאלקה: העולם הערבי צריך להתפכח מאשליית המשא ומתן ולרסן את הגזענות**

ח"כ ג'מאל זחאלקה, יו"ר בל"ד: "העובדה שרוב מכריע של השרים תמך בחוק זה מוכיחה שיש רוב פשיסטי וגזעני בממשלת נתניהו, וקיים גם רוב כזה בכנסת. הממשלה העבירה שורה של חוקים גזעניים, שתכליתם להפוך את אזרחותם של הערבים בישראל בני ערובה לרעיון המדינה היהודית, ולהפוך אותה לאזרחות המותנית בנאמנות לציונות. שורש הבעיה הוא המאמץ להקים מדינה יהודית על חשבון העם הפלסטיני. הדרישה להצהרת נאמנות היא ניסיון להשפיל, ולהכריז על ניצחון ישראלי על כל פלסטיני שמבקש לקיים איחוד משפחות עם בני משפחתו בתוך הארץ. [...] שורה של חוקים גזעניים חושפת את כוונותיה האמיתיות של הממשלה. על הערבים להתעורר מאשליית של משא ומתן. נדרש מהעולם הערבי לגייס תמיכה בינלאומית כדי לרסן ולבלום את הגזענות והתוקפנות של ישראל, במקום לקיים איתה משא ומתן ולרצות אותה." (www.bokra.net, 10.10.2010)

• **אחמד טיבי: ממשלת ישראל הפכה לשוליה נרצעת של מפלגת ישראל ביתנו**

ח"כ אחמד טיבי, יו"ר תע"ל: "ממשלת ישראל הפכה להיות שוליה נרצעת של ישראל ביתנו ומשנתה הפשיסטית. אין מדינה בעולם שמאלצת אזרחים או מתאזרחים להישבע אמונים לאידיאולוגיה או למחויבות סקטוריאלית. ישראל מוכיחה שהיא אינה שוויונית, ובעצם היא דמוקרטית כלפי יהודים – ויהודית כלפי ערבים." (www.ynet.co.il, 10.10.2010)

• **מוחמד ברכה: החוק נועד לפוצץ את המשא ומתן; אנו בעלי המולדת והאדמה**

ח"כ מוחמד ברכה, יו"ר חד"ש: "המציאות מוכיחה כי מטרתו של החוק, בעיתוי הנוכחי, היא לשמש מסר פוליטי וטיל קטלני למשא ומתן. חוק האזרחות בנוסחו המקורי הוא גזעני, אך ממשלות ישראל האחרונות חוקקו בזו אחר זו תקנות חירום גזעניות, המונעות מהפלסטינים לקבל אזרחות, וזאת לצד הטלת מגבלות אחרות. יש מקרים נדירים ויוצאי דופן שבהם מאשר שר הפנים להעניק אזרחות לתושב פלסטיני במסגרת איחוד משפחות. לכן תיקון החוק הזה עלול לפגוע באותם מתי מעט, והדבר מוכיח שמטרת אשרור החוק היא פוליטית ופרובוקטיבית." [...] ברכה הדגיש כי "חוק גזעני זה, המתווסף לשורה של חוקים גזעניים, לא ישנה כלל את האמת הוודאית שאנחנו בעלי המולדת והאדמה, ללא קשר לצורה שבה מכנים זאת. אנו מכירים את האדמה הזו כשם שהיא מכירה את בניה. אנו מכירים את שמותיה של האדמה, הכינויים הגיאוגרפיים, הצמחים וכל מה שקיים על האדמה הזו." (www.panet.co.il) – אתר השבועון פנורמה, 7.10.2010

• **חנין זועבי: 'מדינה יהודית' אינה רק סיסמא אלא פרקטיקה גזענית בחיי היום-יום**

ח"כ חנין זועבי, בל"ד: "ליברמן הוא מי שמושל באמת והוא מי שמגבש את התרבות הפוליטית בישראל. ישראל אינה מסתתרת יותר מאחורי מונחים ליבראליים, ואינה חרדה יותר להשלכות שנגרמות על-ידי מדיניותה הן על תדמיתה בארץ והן על תדמיתה בחו"ל. ההחלטה היא מיזוג בין אמונות ציוניות לבין חשבונות של קואליציה ממשלתית. [...] 'מדינה יהודית' אינה רק סיסמה,

אלא פרקטיקה גזענית המתנהלת על בסיס יומי. (www.panet.co.il) – אתר השבועון פנורמה, (7.10.2010)

- **מוחמד ברכה: ספר החוקים של ישראל הוא מורה דרך למשטרים האפלים והגזעניים ביותר**
ח"כ מוחמד ברכה, חד"ש: "נתניהו החליט לפתוח בעצמו את עונת החקיקה הגזענית [עם פתיחת מושב החורף של הכנסת]. התוספת לחוק האזרחות כל כולה אמירה גזענית וטרנספריסטית שכנראה תמצא את הרוב הדרוש בעזרת שני השושבינים, ברק וליברמן. מזה זמן אמרנו שספר החוקים בישראל הפך למורה דרך למשטרים הכי אפלים וגזעניים בעולם". (www.ynet.co.il, 6.10.2010)

עמדות ארגונים חוץ פרלמנטריים בחברה הערבית

- **מנכ"ל מרכז דיראסאת: החוק מנוגד למשפט הבינלאומי ומדרדר את ישראל לאפרטהייד**
ד"ר יוסף ג'בארין, מנכ"ל מרכז דיראסאת – מרכז ערבי למשפט ומדיניות: "התיקון הוא התגשמות תוכניותיהם של גורמי ימין קיצוני הנישאים על כתפיהן של מפלגות המרכז והימין, אשר מיטיבות לתרגם את המושג 'מדינה יהודית' למדיניות מתמשכת ומעמיקה של הדרה כלפי המיעוט הערבי ומנהיגיו. חקיקות כגון אלה נועדו ליצור דה-לגיטימציה עמוקה יותר כלפי האזרחים הערבים, לערער את מעמדם ולהחליש את מאבקם. הדבר מנוגד לחוק ולנוהג הבינלאומי, הקובעים כי יש להעניק הגנה שווה לכל האזרחים בפני החוק, וכי יש להבטיח חופש ביטוי וחופש מצפון לכל האזרחים. יש לכך השלכות חמורות על מעמדם של האזרחים הערבים. הדבר מציב אותם במעמד של 'אזרחים' במדינה, ללא זכויות, ומוביל את ישראל להתדרדר למשטר של אפרטהייד לאומי. אין כיום עוד מדינה בעולם אשר ספר החוקים שלה כולל מספר כה גדול של חוקים גזעניים, המקבעים את העליונות הלאומית של קבוצת הרוב השולטת." (כל אל-ערב, 15.10.2010)

- **מנכ"ל עמותת סיכוי: צריך לפעול יחד על-מנת לשים קץ לתוקפנות כלפי הפלסטינים בארץ**
עו"ד עלי חידר, מנכ"ל שותף של עמותת סיכוי: "צריך לתאם בין כל הגורמים הפוליטיים וגופי החברה האזרחית הערבית התומכים בזכויותיהם של הערבים. יש לפעול במישור המקומי ובמישור הבינלאומי על מנת לשים קץ לתוקפנות המתמשכת כלפי החברה הפלסטינית בארץ." (פנורמה, 15.10.2010)

- **דובר התנועה האסלאמית: מטרת החוק לפרק משפחות שהתאחדו ולשלול מהן זכויות אדם**
עו"ד זאהי נוג'ידאת, דובר הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית: "בסופו של דבר, מטרתו של החוק היא לפרק משפחות פלסטיניות שהתאחדו ולשלול מהן את הרף המינימלי של זכויות אדם. יתרה מכך, מדובר בניסיון סחטנות כושל ושפל, שהרי איזה קיום ועצמיות יישארו לפלסטיני לאחר ההכרה במה שנקרא 'יהדותה של המדינה'?" (כל אל-ערב, 15.10.2010)

- **מנכ"ל מרכז עדאלה: החוק פירושו ביטול זכותו של הפלסטיני בארץ וביטול זכות השיבה**
עו"ד חסן ג'בארין, מנכ"ל עדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל: "התיקונים לחוק האזרחות משמעותם בפשטות: ביטול זכויותיו של הפלסטיני בארץ וביטול זכות השיבה. משמעותו של החוק היא כי אין לפלסטינים זכות בארץ שבה הם חיו, וכן שמצבם של הפלסטינים בארצם הולך ומתדרדר, וכי כל מה שלמענו נלחמו, מאז כיבוש פלסטין בשנת 1948, חלף עם הרוח. משמעות הדבר היא גם שאין לפלסטינים שום זכויות אזרחיות בישראל." (www.assafir.com – אתר היומון א-ספיר, 11.10.2010)

• **ועדת המעקב: החוקים הגזעניים לא ישנו את העובדה שהערבים הם בעלי הארץ המקוריים**

גילוי דעת של ועדת המעקב העליונה: "הסכמתו של ראש הממשלה בנימין נתניהו על תיקון חוק האזרחות [...] היא אישור נוסף לפני הפשיסטיזם והגזענות של הממשלה הנוכחית, אשר נשלטת בידי חבורה של פעילי ימין קיצוניים המבקשים לקבע את חזונו הציוני על עתידה של ארץ זו."

"העובדה שנתניהו אימץ את חזונו של מפלגת "ישראל ביתנו" בראשות ליברמן מוכיחה כי הוא אינו שונה בעמדותיו ובגישותיו מליברמן. מדובר בסימן מסוכן ביותר אך לא מפתיע.

"כל החוקים הגזעניים וכל הצעדים הפשיסטיים לא ישנו כהוא זה מן העובדה, שהערבים בארץ הזאת הם המקור, הם בעליה של האדמה והם בעלי הזכות, גם אם התיקון לחוק זה [...] מנסה להתעלם מעובדה זו. לאלה המתהדרים במה שמכונה "הדמוקרטיה הישראלית", זו הוכחה נוספת לכך שהיא מזויפת." (www.pls48.net, 7.10.2010)

דעות מומחים

• **פרופ' רות גביזון: כל עוד האזרחים הערבים רואים בהכרה בישראל כמדינת לאום יהודית סימן להפליה, לא צריך להיקלע לוויכוח פוליטי עקר**

מאמר עמדה מאת פרופ' רות גביזון, נשיאה מייסדת של מצ"ה – מרכז למחשבה ציונית, יהודית, ליברלית והומניסטית, שכותרתו "מלכוד המדינה היהודית" (קישור למאמר: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3966890,00.html>):

"אני נמנית עם רוב הציבור היהודי בישראל, הסבור כי ישראל היא אכן המדינה בה מממש העם היהודי את זכותו להגדרה עצמית, וכי מאפיין זה שלה הוא חיוני, נכון ומוצדק. ישראל אינה מדינה נייטרלית אלא מדינת לאום (תוך הקפדה מיוחדת על זכויות המיעוט). [...] אני גם סבורה שאין מתח בלתי ניתן לגישור בין יהודיותה של המדינה לבין מחויבות של ממש לדמוקרטיה ולזכויות האדם, כולל זכויות אישיות וקולקטיביות מסוימות של המיעוט הערבי בישראל."

[...]

"אין ספק, הצהרת הנאמנות של מתאזרח במדינה אמורה לכלול לא רק נכונות ליהנות מיתרונותיה, אלא גם נכונות לקבל על עצמו מחויבויות יסוד של אזרחות זו. על כך אסור לוותר. אבל מנגד, לא צריך לקומם. חבל שהערבים רואים את הצורך להכיר בישראל כמדינה יהודית כסימן הכרחי של הפליה או הדרה – אבל זה המצב, וצריך להודות: הצהרות של חלק ממנהיגיו מוכיחות שתחושה זו אינה נטולת בסיס. צריך לפעול לשנות מצב זה, אבל כל עוד כך הם חשים – רצוי להתרכז בעיקר, ולא בהצהרות עליו. הבה נתמקד בהשגת המטרות, ולא בוויכוח פוליטי עקר." (www.ynet.co.il, 10.10.2010)

• **פרופ' אלי רכס: יש לבחון מחדש ובאופן מקיף את מדיניות הממשלה כלפי המיעוט הערבי**

ראיון עם פרופ' אלי רכס, חוקר בכיר בתחום החברה הערבית בישראל ומרצה באוניברסיטת Northwestern, במלאת עשור להתרחשותם של אירועי אוקטובר 2000 (קישור לראיון המלא: <http://www.ipost.com/LandedPages/PrintArticle.aspx?id=191127>)

"אזרחות אמורה להסדיר מערכת יחסים בין האדם והמדינה – לאזרחים יש זכויות מסוימות, חובות ותחומי אחריות, וביניהם נכללת נאמנות. במקרה הייחודי שלנו של נאמנויות מפוצלות, נאמנות למדינה איננה צריכה להישאר פתוחה לפרשנויות."

"יחד עם זאת, חקיקה המבוצעת באופן חד-צדדי אינה הדבר הנכון ביותר לעשותו. מדובר בצעד פרובוקטיבי המונע משיקולים פוליטיים. חשוב מכל: יש לבחון מחדש ובאופן מקיף את מדיניותה של ישראל כלפי המיעוט הערבי, ולטפל במגוון הנושאים התלויים ועומדים, כולל חובות וזכויות. זה אינו יותר מאשר עוד אחד מה"פתרונות" שנולדו בצורה גרועה, הוא אינו מהווה פתרון מקיף, ולא רק שלא יפתור את הבעיה, אלא אף יחמירה." (Jerusalem Post, 19.10.10)

התנגדות שרים וחברי כנסת יהודים להצעת חוק האזרחות

ליכוד

- **השר לענייני מודיעין: אין זה נכון לחייב את הערבים להצהיר על נאמנות למדינה**

דן מרידור, סגן ראש הממשלה ושר לענייני מודיעין (ליכוד): "המהלך הזה הוא חלק מסדרת מהלכים, שכולם יוצרים תחושה של הדרה, הוצאה מן הכלל של הערבים הישראלים. [...] זה לא עניין ביטחוני. אנחנו הממשלה, ואנחנו אחראים לכל האזרחים. זה לא נכון ליצור מהלכים שיוצרים את התחושה שהם לא חלק מן המדינה, ומצד שני גם לדרוש נאמנות. יש כאן סתירה. זו מדינת העם היהודי – כתבנו את זה בחוקי יסוד ב-1992. האם צריך לכתוב את זה כל פעם מחדש כדי לנקר עיניים? זה יוצר מתחים שתוצאתם רק נזק".

"הנושא השני הוא במישור הבינלאומי – אנחנו נאבקים במסע של דה-לגיטימציה נגד ישראל, שהיא סכנה גדולה. את המאבק צריך לנהל בתבונה, וזה [אישור הצעת חוק האזרחות] לא יעזור לנו. שום מדינה לא דורשת כדבר הזה. למה לספק עוד נשק נגדנו?".

"צריך לחפש את האיזון בין ההיבט הלאומי להיבט האנושי. אנחנו נאבקים ודי מצליחים במונחים היסטוריים. העניין הלאומי מתאזן עם זכויות האדם, עם הקבוצות בתוכנו. כשאין מדינה, צריך להילחם עליה. כשיש מדינה, היא לא צריכה לכפות דברים מיותרים על מיעוטים בתוכה, שלא עוזרים. כבר ניצחנו במאבק ההיסטורי." (11.10.2010, www.ynet.co.il)

- **יו"ר הכנסת: אין צורך להבליט את נקודת החיכוך בין האוכלוסייה הערבית לציונות**

יו"ר הכנסת, רובי ריבלין: "הגדרת המדינה כיהודית ודמוקרטית מעוגנת מפורשות בהצהרת העצמאות ובחוק הבחירות, וכל תוספת מסוג זה יכולה רק לגרוע. בישראל ישנה אוכלוסייה ערבית שמחויבת לחיות עם הקונפליקט הכרוך בכך, ואין צורך להבליט את נקודות החיכוך שלה עם הציונות." (8.10.2010, www.nrg.co.il)

מפלגת העבודה

- **השר לענייני מיעוטים: החלטה מקוממת ולא תורמת למדינה, ומהווה מסר שלילי לערבים**

פרופ' אבישי ברומן, השר לענייני מיעוטים: "זו החלטה מקוממת חסרת אחריות, אתנן פוליטי לליברמן [...] מדובר בהחלטה המוסיפה שמן למדורת הדה לגיטימציה כלפי ישראל בעולם [...] החלטה זו לא תניב שום תועלת למדינת ישראל פרט להעברת מסר שלילי לאזרחים הערבים. [...] יש אלטרנטיבה [לחברותה של מפלגת 'ישראל ביתנו' בממשלה] בדמות 'קדימה' ולכן תמונה מדוע נתניהו בחר לחסל ערכי יסוד בדמוקרטיה בתמורה להישרדות פוליטית." (www.ynet.co.il, 6.10.2010)

- **שר הרווחה: נוצר מצב מטריד לכל מי שחרד לאופייה הדמוקרטי של המדינה**

יצחק הרצוג, שר הרווחה והשירותים החברתיים: "אני מרגיש כבר כמה זמן שהפשיזם מלחך בשולי המחנה ואנחנו לא שמים לכך לב [...] אנחנו נמצאים במדרון חלקלק מסוכן ביותר. ליברמן וסיעתו יוזמים באופן עקבי מהלכים וחוקים שהולכים על הקצה. כשאתה מחבר את כל המהלכים האלה ביחד, אתה מקבל תמונה מטרידה מאוד לכל מי שחרד לאופייה הדמוקרטי של המדינה." (הארץ, 10.10.2010)

- **עינת וילף: ההצעה טובה לתקשורת אך גרועה מאד לישראל**

ח"כ עינת וילף: "בהיעדר חוק כולל, ההצעה הנוכחית היא אינה אלא טיפשית, מקוממת, וכמו רבות מהצעותיו של ליברמן, היא נהדרת לתקשורת, אבל עבור ישראל – היא גרועה יותר מהצעה חסרת טעם." (Jerusalem Post, 10.10.2010)

קדימה

- **ציפי לבני: הצעת החוק אינה שומרת על מדינת ישראל כבית הלאום היהודי**

ח"כ ציפי לבני, יו"ר מפלגת קדימה ויו"ר האופוזיציה בכנסת: "מה שראינו היום זו פוליטיקה במירעה. הנושא העדין והמרכזי של מדינה יהודית ודמוקרטית הפך למסחרה פוליטית [...] הדבר המרכזי שעלינו לשמר זה את קיומה של ישראל כמדינה יהודית ושוויונית לכלל אזרחיה. הצעת החוק הזו אינה תורמת דבר לכך. ההיפך, היא תגרום לסכסוכים פנימיים, להבנה בינלאומית פחותה ואין בה שום תוכן. זו הצעת חוק רעה שאינה שומרת על ישראל כבית הלאום היהודי ואף פוגעת בו." (הארץ, 10.10.2010)

- **שלמה מולה: החוקים האנטי-דמוקרטיים צריכים לעבור מן העולם**

ח"כ שלמה מולה, יושב ראש השדולה נגד גזענות בכנסת (קדימה): "השיטפון של חוקים אנטי-ישראל ואנטי-דמוקרטיים בישראל צריך לעבור מן העולם [...] אנחנו באנו להגיד – די לפאשיזם של אביגדור ליברמן [...] אני קודם כל יהודי, ישראלי וציוני גאה, אני לא הולך לבקש מעפו אגבריה [חבר כנסת, חד"ש] או ממוחמד ברכה [יו"ר חד"ש] להיות ציוניים. אני רוצה לבקש לשמור על הדמוקרטיה שלנו, כי דמוקרטיה שלא מתגוננת היא דמוקרטיה בסכנה." (www.ynet.co.il) (19.10.2010)

התנועה החדשה מרץ

- **חיים אורון: אין תהום מוסרית ופוליטית שהממשלה אינה צוללת לתוכה**

ח"כ חיים אורון, יו"ר מרץ: "חוק האזרחות נושא את שם האזרחות לשווא ורחוק מרחק מזרח ממערב מכל תפיסה אזרחית ודמוקרטית. פעם אחר פעם מתחוויר שסדר היום של ליברמן הפך לקווי היסוד והפעולה של הממשלה בכללותה [...] דומה שאין עוד תהום מוסרית ופוליטית שהממשלה לא תצלול אליה ודבר כנראה כבר לא יחלץ את מפלגת העבודה מהממשלה." (הארץ, 10.10.2010)

התומכים בהצעת חוק האזרחות ונימוקיהם

- **ראש הממשלה: ישראל היא ביתו של העם היהודי; החוק לא מערער על זכויות אדם ושוויון**
ראש הממשלה בנימין נתניהו: "אין טעם בהתלהמות שהחלה. איפה עוד יכולים לחיות יהודים במזרח התיכון? ישראל היא ביתו של העם היהודי. אלה שאינם מכבדים את זכויות האדם של העם היהודי, משמיעים את הביקורת הכי קולנית. [...] ההתקפות על החוק נותנות סיוע להתקפות על הציונות. אין כוונה [בחקיקה חוק האזרחות] לערער על זכויות אדם ושוויון." (10.10.2010, www.ynet.co.il)
- **ישראל ביתנו: זהו מסר לכל מי שמערער על היות ישראל מדינת הלאום של העם היהודי**
תגובת מפלגת "ישראל ביתנו": "החלטת הממשלה היא מסר חשוב לכל אלה מבפנים ומבחוץ שמבקשים לערער על היותה של מדינת ישראל מדינת הלאום של העם היהודי. ישראל ביתנו תמשיך לפעול כדי לקדם את הערכים שבהם היא מאמינה ולממש באופן מלא את החובה האלמנטארית של כל אזרח או מתאזרח שבלי נאמנות אין אזרחות." (הארץ, 10.10.2010)
- **סגן שר החוץ: הצהרת נאמנות למדינה כ'יהודית ודמוקרטית' אינה מסכנת זכויות אזרח**
דני איילון, סגן שר החוץ, במאמר עמדה שכותרתו "הזדהות עם אופייה הלאומי של ישראל": "אין דבר רע בלבקש מאזרחים עתידיים להצהיר נאמנות ל'מדינת ישראל יהודית ודמוקרטית'. [...] כאשר אנו מבקשים מאזרחים עתידיים להכיר בסטטוס של ישראל כמדינה 'יהודית ודמוקרטית' כאחד, אנו קוראים להם לאמץ את המשמעות האמיתית ואת המהות של מדינת ישראל, מבלי לסכן את זכויות האזרח שלהם. בלעדי הגדרות אלה, המשמעות הייחודית של ישראל הופכת חסרת משמעות. [...] לכל מדינה יש אתוס לאומי. האתוס של ישראל כ'אזרח לגויים' יכול להתבטא רק דרך אופייה היהודי, עליו עלינו להצהיר באופן ברור וחד משמעי." (Jerusalem Post, 10.10.2010)
- **מיכאל בן-ארי: ממשלת הליכוד מודה שהרב כהנא צדק**
ח"כ מיכאל בן-ארי (האיחוד הלאומי): "ממשלת הליכוד מודה שהרב כהנא צדק [...] זה חידוש מרענן לשמוע את ממשלת הליכוד, שרדפה את הרב בשל רצונו להחתים את הערבים על הצהרת נאמנות, מודה היום שמה שהרב כהנא הצהיר לפני עשרים שנה נכון וראוי." (www.ynet.co.il, 10.10.2010)
- **יו"ר ועדת החוקה: כרגע לא מדובר בהצהרת נאמנות גם להמנון ולדגל, אך עוד חזון למועד**
יו"ר ועדת החוקה, ח"כ דוד רותם (ישראל ביתנו): "לא במקרה סיסמת הבחירות הייתה: 'ליברמן – אני מאמין לך'. כי הוא באמת יודע להעביר חוקים. בשלב הזה לא דיברנו על הנאמנות להמנון ולדגל, כי ראינו שהייתה לזה התנגדות גדולה מאוד. המתנגדים טענו שבהמנון כתוב 'נפש יהודי', ולא נפש אחרת, אבל עוד חזון למועד." (www.beytenu.org.il) – אתר מפלגת "ישראל ביתנו", (8.10.2010)
- **סגן יו"ר הכנסת: חברי הכנסת הערבים גרמו בהתנהלותם לחקיקת החוק, אחרת לא היה בו צורך**
ח"כ דני דנון, סגן יו"ר הכנסת (ליכוד): "[אחמד] טיבי, [חנין] זועבי וחברם עזמי בשארה הובילו לצורך המידי לשינוי החוק ולהחלטת הממשלה. כולנו היינו מוותרים עליו, אבל חברי הכנסת הערבים צריכים להבין שהציבור מאס בהתנהלות שלהם." (www.ynet.co.il, 6.10.2010)

ד. נתוני רקע: גלגוליו של חוק האזרחות והצעות נוספות

- יולי 2002 – הצעת חוק של ח"כ מיכאל קליינר (חירות), המחייבת הצהרת נאמנות לישראל כמדינה יהודית על דגלה, סמלה והמנונה, כתנאי להשתתפות בבחירות, הובאה לאישור הכנסת.
- מרץ 2003 – ח"כ אריה אלדד וחברי כנסת נוספים במפלגת "האיחוד הלאומי" הניחו על שולחן הכנסת הצעת חוק יום העצמאות (תיקון – איסור ציון יום הנכבה), שזכה לכינוי "חוק הנכבה". הצעת החוק קבעה לגזור מאסר של שנה אחת או להטיל קנס בסך 10,000 ש"ח על אדם המקיים אירוע או פעולה "שיש בהם משום ציון יום העצמאות, או עצם הקמת מדינת ישראל, כיום אבל או כיום צער".⁴
- יולי 2006 – ח"כ אביגדור ליברמן (ישראל ביתנו) הניח על שולחן הכנסת את הצעת חוק מרשם האוכלוסין (תיקון – הצהרת אמונים למדינה, לדגל ולהמנון), אשר קבע כי תושב הזכאי לתעודת זהות יחתום בטרם קבלת התעודה על הצהרת אמונים ל"מדינת ישראל כמדינה יהודית וציונית, לעקרונות מגילת העצמאות, לדגל המדינה ולהמנון המדינה".⁵
- נובמבר 2007 – ח"כ דוד רותם וחברי כנסת נוספים ממפלגת "ישראל ביתנו" הניחו על שולחן הכנסת הצעת חוק האזרחות (תיקון – הצהרת אמונים), הקובעת כי תנאי לקבלת אזרחות ישראלית היא הצהרת המבקש כי יהיה נאמן "למדינת ישראל כמדינה יהודית, ציונית ודמוקרטית, לסמליה ולערכיה".⁶
- אפריל 2009 – ח"כ דוד רותם וחברי כנסת אחרים ממפלגת "ישראל ביתנו", שבו והניחו על שולחן הכנסת את הצעת חוק האזרחות (תיקון – הצהרת אמונים).
- מאי 2009 – מליאת הכנסת אישרה בקריאה טרומית הצעת חוק הקובעת שנת מאסר למי שיפרסם קריאה לשלילת קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, אם על פי תוכנו של הפרסום יש אפשרות סבירה "שיביא לעשיית מעשה של שנאה, בוז או אי-נאמנות למדינה או לרשויות השלטון או המשפט שלה שהוקמו כדין".⁷
- יולי 2010 – ח"כ מרינה סולודקין (ישראל ביתנו) הניחה על שולחן הכנסת הצעת חוק העונשין (תיקון – איסור כיסוי פנים במקום ציבורי), שזכתה לכינוי "חוק הרעלה". הצעת החוק קבעה כי מי ש"מכסה את פניו מרצונו החופשי או חלק מהם באמצעות פריט לבוש, במקום ציבורי, באופן שלא ניתן לזהותו בבירור", דינו מאסר חודש ימים או קנס בסך 500 ש"ח.⁸
- אוגוסט 2010 – שר המשפטים, יעקב נאמן, הציע להוסיף להצהרת הנאמנות הקיימת שמתייחסת ל"מדינת ישראל" את המילים "יהודית ודמוקרטית".
- 10 אוקטובר 2010 – ברוב של 22 תומכים מול 8 מתנגדים, אימצה ממשלת ישראל את התיקון לחוק שהציג השר יעריב נאמן, ואשר חל רק על לא-יהודים.
- 18 אוקטובר 2010 – בעקבות המחאה החריפה על אישור הצעת החוק בממשלה, הורה ראש הממשלה, בנימין נתניהו, לשר המשפטים להכין הצעת חוק שתחיל את הצהרת הנאמנות למדינה "יהודית ודמוקרטית" גם על מתאזרחים יהודיים על פי חוק השבות.

⁴ לעיון בהצעת החוק, ראה: <http://www.knesset.gov.il/privatelaw/data/16/37.rtf>

⁵ לעיון בהצעת החוק, ראה: <http://www.knesset.gov.il/privatelaw/data/17/1295.rtf>

⁶ לעיון בהצעת החוק, ראה: <http://www.knesset.gov.il/privatelaw/data/17/3046.rtf>

⁷ מקור: **דוח הגזענות לשנת 2010**, שהתפרסם מטעם המטה למאבק בגזענות בישראל:

http://www.fightracism.org/index.php?option=com_content&view=category&id=5&Itemid=6

⁸ לעיון בהצעת החוק, ראה: <http://www.news1.co.il/uploadFiles/79845607280732.rtf>